

RECENZE

Lubor Pok, JAK ČLOVĚK STVOŘIL BOHY. Praha, Albatros 1979

Uvědomujeme-li si, že spor víry a nevírou je něco jiného a podstatnějšího než „zápas dvou ideologií“ (především proto, že víra je něco jiného a podstatnějšího než ideologie), pochopíme také to, jak cenné služby může našemu chápání víry prokázat kritika náboženství z pozic radikálního ateismu.

Je-li tato kritika opravdu radikální a pronikavá, může naši víru probudit z duchovní strnulosti, očistit od balastu, přivést k hlubší sebe-reflexi. Oč mělčí by bylo moderní křesťanské myšlení, nebýt konfrontace s takovými velkými kritiky a popirači náboženství, jako byl. Nietzsche, Freud, soudobí existencialisté apod.?

Námítky proti víře, pochybnosti a hledání, ostře kritické prověřování náboženských představ i praxe – to je něco, bez čeho si nedovedeme představit plnost svědectví Písma (vzpomeňme na Joba, Kazatele, Izaiáše), ani vlastní osobní zrání ve víře. A co na tomto poli věřící člověk nepostřehne a nedomyslí sám, to přichází jako výzva zvenčí – vzpomeňme např. na knihu H. Lubaca Drama ateistického humanismu (slovensky Zápas s Bohem, Trnava 1947) nebo jiné teology, ukazující očištěnou kritickou funkci ateismu pro křesťanské myšlení.

Zdálo by se, že ateistické myšlení u nás má dnes všechny předpoklady ke svému rozvinutí a může tedy plnit i náročné úkoly, které od něj i my jako věřící (a zvláště teologové) očekáváme – disponuje vlastním vědeckým ústavem při ČSAV a katedrami na vysokých školách, odborným periodikem Vědecký ateismus, přednáší se na všech stupních školství, na konferencích a sympoziích, prezentuje se v desítkách speciálních i populárních publikací...

Zanechá-li však věřící (a to i ten, který má mnoho dobré vůle a ochoty porozumět) dříve nebo později sledování literární produkce našeho soudobého oficiálního ateismu, věru tak nečiní ze strachu, že by pod drtivými argumenty protivníka přišel o svou víru. Četba této literatury je totiž především strašlivě nudná.

Zatímco např. odborná literatura v SSSR zvýšila v posledních letech nesporně svou relativní úroveň, Československý oficiální ateismus nesmírně doplatil na kastraci, kterou na sobě vykonal počátkem uplynulého desetiletí. Stačí pročíst poslední ročníky Časopisu Vědecký ateismus.

Je to snad tím, že představitelé myšlenkově nejsilnější generace marxistických kritiků náboženství (Machovec, Gardavský, Kadlecová) byli likvidováni, že jejich dnešní nástupci, nesrovnatelně odborně slabší, při výkladu vlastních ideových východisek se uchylují k frázím politických úvodníků a místo vážné kritické práce nabízejí politické insinuace, připomínající obžalovací spisy z 50. let?

Je to snad tím, že se ateismus chápe jako „přísně vědecká disciplína“, že na místo kritického tázání nastoupila strnulá obhajoba uzavřeného ideologického systému, který se křesťané (jako „ideologičtí diverzanti“) snaží svými nemístnými otázkami překročit, zpochybnit a tím narušit? Čím to, že je tato literatura přes všechnu agresivnost nesmírně defenzivní, vyzařuje strach z toho, že rafinovaní nepřátelští teologové poukazem na hlubší roviny skutečnosti, svedou ty, „kteří rozumem socialismus chápou

a v racionální rovině s ním souhlasí, ale srdcem v něm nezakotvili, hledají ještě něco vyššího, „duchovnějšiho“ (J. Loukotka, Otázky dalšího rozvoje vědecko JAK ČLOVĚK STVOŘIL BOHY ateistické výchovy pracujících a mládeže, čas. Vědecký ateismus, roč. 2/1974, č. 3, str. 232 – programový článek, který by každý věřící u nás měl znát, aby neměl iluze!).

Je to snad tím, že prostor pro křesťansko–ateistický poctivý dialog (nebo spíš jeho velmi slibné náznaky) byl likvidován, že tato literatura je tak monologická a monotónní, tak myšlenkově sterilní? (Ale i do vlastních řad: stojí např. ta katolická teologie, která tu zbývá, uplatňuje se v obou „našich“ povětšinou ostudných periodikách, provozuje se na litoměřické CMBF a ozývá z mnohých kazatelen, vůbec za nějakou náročnou kritiku?)

Obviňuje-li soudobý oficiální ateismus křesťanství u nás ze zločinů Sokratových („nevěří v bohy“, ve které věří stát, a kazí mládež“) a chápe-li své poslání především jako ochranu mládeže před náboženskými úklady, je přirozené, že jedna z nejzajímavějších knih naší současné protináboženské literatury vyšla u příležitosti Mezinárodního roku dítěte a je určena mládeži. Bez ironie: kniha Lubora Poka „Jak člověk: stvořil bohy“ se v mnohém opravdu pozitivně liší od celkové úrovně současné čs. ateistické literatury.

Především: knížka není nudná. Literární forma je volena velmi zdařile: jde o rozhovory otce (nápadně zběhlého v religionistické problematice) se dvěma dětmi, kladoucími na společných procházkách Prahou i u táborového ohně zvědavé otázky, vyprovokované tu nešporami u sv. Víta, tu indiánskými totemy v Náprstkově muzeu. Otec uspořádal své odpovědi do seriálu o dějinách náboženství, v němž své odpovědi prokládá hutnějšími exkursy naukového charakteru.

První část, nazvaná Milión let, je věnovaná počátkům náboženských představ v pravěku, totemismu, fetišismu, animismu apod., druhá část (V zajetí lhostejných bohů) náboženství starých Slovanů, Aztéků, Egypťanů, Sumerů a Meků a třetí část, (Pán slepé víry) konečně židovství a křesťanství. Tím je určitá míry překonána osudová monologická podoba současného ateismu.

Dále je od autora velice prozíravé, že svou knihu nezatížil politickou apologetikou a tím zvýšil věrohodnost výkladu. Na rozdíl např. od knihy s. Vyšohlída (Vatikán na rozcestí apod.) a mnohých jiných ateistických publikací, které v podstatě stavějí svou kritiku křesťanství na výtce, že církve nevybudovaly ráj na zemi, čímž se u kritického čtenáře tito marxističtí autoři sami předem dokonale diskvalifikují.

U L. Poka nejsou marxismus, reálný socialismus a komunistické zítřky prakticky vůbec zmíněny.

V knize je spousta faktických údajů, přičemž se text (na rozdíl např. od mnohých článků Vědeckého ateismu) zdaleka nehemží věcnými chybami. I celková úroveň interpretace faktů se zpravidla nesnižuje k urážlivé vulgarizaci (až na výjimky, s literární dovedností vložené do úst dětí).

Na rozdíl od starší ateistické literatury autor občas překračuje navyklá marxistická schémata, využívá některých závěrů moderní nemarxistické religionistiky, dokonce biblické teologie.

Zatímco u tradičních marxistických pojednání o bibli se setkáváme prakticky s dokonalou kopií fundamentalistického nekritického přístupu (pouze s opačným znaménkem), využívá nás autor poznatky moderní biblické teologie o různosti literárních stylů, vrstev a tradic v Písmu. Nutno však hned dodat, že celá tato práce nakonec uvázne ve vysvětlování „rozporů v bibli“ (které s tak dojemnou pílí vyčíslovali kdysi sovětští akademikové) ekonomicko–společenskými zájmy různých autorů a redaktorů bible.

Přesto se neubráníme po přečtení této poutavé a do určité míry sugestivní knížky pocitu, že právě její dialogický charakter není zcela důsledný a že zvědavé děti byly učeným tatínkem přeci jen tak trochu podvedeny.

Považovali bychom za poctivé, aby alespoň na jednu kratičku procházku pozval autor k dialogu někoho, kdo by směl dětem i tatínkovi položit zevnitř náboženské zkušenosti několik otázek. Nepřel by se s ním o různé detaily, nepoukázal by ani na to, že argument častého výskytu mnohých křesťanských motivů v předkřesťanských náboženstvích lze při hlubším zamyšlení stejně dobře využít pro obě strany, ani by se nevysmíval autorovi za zjednodušenou interpretaci prvokřesťanských eucharistických slavností (mimo jiné: „Pro mnohého chudáka byle vyhlídka na jedno pořádné jídlo týdně dost přitažlivá,“ str. 207).

Tento nepřizvaný účastník rozhovoru by se omezil pouze na to, že by se důkladněji zeptal tatínka–autora na jeho vlastní východiska, která jsou u tohoto jinak tak kritického člověka naprosto nezreflektována a nezpochybněna.

Není onen nepřiznaný, ale ve výkladu stále přítomny scientismus – totiž že různé, byť zajímavé a závažné vědecké hypotézy nejsou brány jako *způsoby interpretace* skutečnosti, nýbrž jako *skutečnost sama*, fakticita, legitimující se právě svým „vědeckým a přirozeným“ charakterem – také určitou formou náboženství? Nejde tu spíše o „náboženství vědy“ než o vědu samu? Nepodobá se toto náboženství vědy kritizovaným náboženstvím tabuizací svých základních předpokladů, které můžeme přijmout jako evidentní jen tehdy, přijímáme-li celý obraz světa novodobé metafyziky? A neklesá dokonce pod úroveň tradičních náboženství svým nedostatkem transcendence, zákazem překračovat ony úzké „přirozené a vědecké“ hranice, do nichž tato metafyzika člověka spoutala?

A dále: Jestliže všechna náboženství a všechny světonázory jsou odrazem společenskohistorické situace člověka, jak se v textu praví, není také tento marxistickým ekonomickým akcentem přibarvený scientismus převelice podmíněn svými vlastními společensko–historickými východisky, situací „homo faber“ s jeho titanismem a naivním evolučním optimismem, nebo chcete-li, imperialismem konce XIX. a prvé poloviny XX. století? Je-li pravdivost a legitimita světonázoru tak úzce spojena s jeho společenskodějinnými předpoklady, nevyžaduje právě změněná společenskodějinná situace (charakterizovaná např. ekologickou krizí, tak velice zpochybňující životní orientaci imperialistického sebevědomí „homo faber“) radikální revizi právě tohoto scientistického přístupu ke skutečnosti? A neotvírá právě tato dnešní situace nejen vědomí, ale celé bytí člověka znovu a radikálněji pro poselství evangelia a vyzvu víry?

Nejsou právě v této dějinné chvíli „paradoxy křesťanství“ více a zřetelněji než kdy jindy právy člověku, jeho současným potřebám, nadějí a úzkostem – a nenabízejí mu hlubší a pravdivější pohled na jeho situaci a více síly v dramatických křížovatkách jeho dějinné existence, než formulky ekonomického materialismu?

Je opravdu autorův výklad, klopotně převádějící celé bohatství dějin náboženského hledání beze zbytku na působení přírodních a ekonomických sil a výrobních poměrů, podmiňujících myšlení lidí, pro člověka tak osvobozující, zahánějící všechen strach a přinášející klid, sebedůvěru a moudrost, jak to autor v závěru své knihy (str. 301) dětem slibuje?

Nebo se tu pouze na místo živého, smysluplného, personálního základu existence – Božího Ty – prostě dosadilo anonymní Ono slepé zákonitosti (přírodní, ekonomické apod.), které ovšem nemůže být partnerem a inspirátorem člověka, nýbrž ho degraduje na svůj nástroj a vykonavatele, i kdyby nakrásně člověk (z vůle této zákonitosti!) přijal roli pána výroby i spotřeby, přírody i myšlení, kterou mu nereflektovaný „náboženský“ základ marxistické ekonomicko–materialistické metafyziky slibuje?

Buďme pozorní zvláště tam, kde se autor přibližuje ke svým vlastním východiskům, „podstatě věci“ a „základním faktům“. Hned dvě důležité ukázky máme na straně 134:

„Takže odpovědnost měli bohové a král mohl řídit vesele dál. A tím se elegantně zastřela pravá podstata věci.“ „A co to bylo?“ „Soukromé vlastnictví.“ A o kus dál: „Uvědom si jednu důležitou věc. Za tento stav nemůže ani král, ani velekněz, ani dozorce, tím méně nějaký lidmi vymyšlený An nebo Enlil.“ „Tak kdo za to může?“ „Ne kdo, ale co! I soukromé vlastnictví je už jenom důsledek... tohoto základního faktu, že *zemědělská práce přináší přebytky*“ (podtrhl autor Lubor Pok).

Čekáme s napětím, jak s touto degenerací z „kdo“ na „co“, jak s těmito „základními fakty“ a vševysvětlujícími ekonomickými příčinami autor vystačí v dalším výkladu. Věren svým předpokladům, musí dějiny náboženství (odraz evoluce výrobních vztahů) vysvětlovat jako součást dějin pokroku (srov. str. 40, 75, 136, 263 aj.), což jej vhání do paradoxů a potíží a např. při výkladu křesťanství (dějin dogmat) selhává.

S výkladem sporů různých křesťanských skupin a sekt, v nichž vyžrávala křesťanská teologie a spiritualita, je brzy hotov: „Upřímně řečeno, jejich spory byly naprosto nicotné a řadový věřící si o nich nemohl udělat žádnou představu ... zkrátka zmatek“ (str. 229). Ovšem: kde nevystačí „logos“ autorova přístupu, všemocný a vševysvětlující ekonomický faktor, musí nastoupit „chaos“, zmatek.

Je to ovšem poctivější než starší i současné krkolomné pokusy marxisticky vysvětlovat jednotlivé odstíny křesťanské spirituality rozdílnými způsoby výroby (viz např. ještě vcelku inteligentní doslov Netopilíkův v posledním vydání výboru z Pascalových Myšlenek), svými absurdními spekulacemi připomínající, karikované traktáty upadlé scholastiky.

Ovšem např. na brilantní Machovcův výklad (Svatý Augustin, Orbis 1967) sporu o „Filioque“ jako důležitého mezníku dějin evropské kultury (tedy Žádné „slovíčkaření“, jak jsou to dnes nakloněni vidět i někteří teologové), vzpomínáme

s nostalgii. Machovec ovšem na pronikavé momenty své práce doplatil vyobcováním z oficiálního marxismu (se všemi důsledky); Pokův výklad se svou (byť moudře nepřiznanou) věrností základnímu marxistickému východisku upadá přes všechny klady své knížky nakonec do zjednodušování a zmatků, plynoucích ze samotného nereflektovaného, filozoficky slabého jádra marxistického přístupu k náboženství vůbec.

Marxisté nám ještě nikdy přesvědčivě nevysvětlili, jak je možné, že zatímco na jedné straně člověkem a jeho dějinami vládne takové věci, jako jsou způsoby výroby, na druhé straně má marxismus sám (je přece součástí „nadstavby“) sílu a zmocnění nejenom prohlédnout, ale i řešit dějinnou situaci člověka.

Podle marxismu vládne dějinám jednak ONO (ekonomické zákonitosti, „věda“...), jednak ONI (marxisté, díky vědeckému poznání „objektivních zákonitostí“ – jimi zplnomocněni je „realizují“...). Tento základní zmatek marxismu stírá z celku skutečnosti charakter smysluplného, oslovujícího TY, který v něm rozpoznala křesťanská víra.

Marxismus některé objektivní (neosobní) veličiny, např. způsoby výroby, „teomorfizuje“, zbožšťuje. Není sám stále příliš „teologií“ z kmene hegelovského idealismu, pouze převrácenou na-ruby, ale nepřekonávající omezení novověké metafyziky – tedy špatnou teologií? Není marxismus, jak už bylo kdysi řečeno, vlastně „křesťanskou herezí“ (vytrhující některé původně křesťanské hodnoty z kontextu a absolutizující je, jako každá hereze) – A nespočívá jádro sporu marxismu s křesťanstvím právě zde?

Zpět však ke knize Lubora Poka. Kniha je určena dětem a děti ji budou číst. Živostí svého vyprávění, množstvím fakt i jednoduchostí výkladu vychází vstříc tomu, co děti mají rády, a může se tak stát úskalím pro jejich víru, úskalím, ve kterém by děti neměly být ponechány samy. Rodiče a všichni, kdo nesou odpovědnost za náboženskou výchovu dětí, by měli především vést k tomu, aby se nespokojovaly se zjednodušujícími marxistickými závěry a učily se ptát dál – i tam, kde autor sám otázky nepřipouští.

Pro zralou víru Pokova kniha úskalím nebude; jakkoli převyšuje průměr dnešní ateistické produkce, nepřináší vlastně nic, co jsme již dříve neslyšeli.

Tváří v tvář soudobému československému ateismu si můžeme přát nakonec jediné: uskutečňujme takové křesťanství, které by zasloužilo mít důstojnější protivníky a pronikavější kritiky!

Kalypton